

МАЛОВІДОМА СТОРОНА ДАВНЬОРУСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО ПОБУТУ (щодо дерев'яних виробів із Софіївської Борщагівки)

Стаття присвячена характеристиці токарних та різьблених дерев'яних предметів, зафіксованих під час дослідження одного із жител давньоруського горизонту багатощарового поселення в Софіївській Борщагівці поблизу Києва. Описано об'єкт, звідки походять знахідки, проаналізовано особливості виявлених виробів крізь призму поширення подібних речей у регіоні. Накопичення таких матеріалів, на думку авторів, у перспективі дозволить перейти від характеристики окремих категорій побутових речей до розгляду феномену побуту як окремого соціокультурного явища і реконструювати цю маловідому сторону життя народу.

К л ю ч о в і с л о в а: Софіївська Борщагівка, Київська Русь, точений і різьблений посуд, дерев'яні вироби, давньоруське селище, побут.

Висловлена свого часу думка, що домашній побут — це середовище, у якому лежать зародки і зачатки всіх т. зв. великих подій (Забелин 1990, с. 36), актуальності не втратила. Спеціалісти довели, що лише соціально-економічної характеристики суспільства середньовічної доби недостатньо для проникнення у його таємницю (Гуревич 1970, с. 24). І хоч це положення більше стосувалось нематеріальної сфери, видається помилковим намагатись зрозуміти життєву модель давньої людності крізь призму тільки суспільно-політичних та соціально-економічних відносин без з'ясування особливостей традиційного побуту, як феномену життя і позавиробничої діяльності. Це положення повністю стосується й сільських поселень, завдання вивчення яких, сформульоване провідними вітчизняними вченими (Толочко 1990, с. 4; Моця 1995, с. 141; 1996а, с. 45 та ін.), залишається пріоритетним навіть з урахуванням підсумованих у фундаментальних роботах (Південноруське... 1997; Село... 2003 та ін.) напрацювань останніх десятиліть.

У той час, як обряди, звичаї, традиції, смаки, уподобання давнього населення доводиться скоріше реконструювати за опосередкованими даними, ніж фіксувати під час польових досліджень, то такі складові побуту народу, як костюм, хатне начиння, посуд залишили по собі досить виразні матеріальні свідчення. І хоч виготовлену із органічної сировини складову вказаної сфери в умовах «сухого» культурного шару півдня Русі виявити проблематично, іноді під час розкопок, тим не менше, вдає-

ться простежити певні речі, зроблені зі шкіри, вовни, рослинних волокон, дерева тощо.

Стосовно дерева фахівці підкреслювали, що його роль для людини середньовічної доби, у повсякденному житті оточеної виробами з цього матеріалу від перебування немовляти у колисці з дерева і до останнього притулку в дерев'яній домовині, переоцінити важко (Сванидзе 1985, с. 20; Петраускас 2006, с. 70). Дерево було найдоступнішою сировиною для будівництва і виготовлення речей різного призначення, а деревообробка становила одну з традиційних галузей. При широкій фіксації різноманітних дерев'яних предметів на Русі загалом (Древняя... 1997, с. 8—10, 44—46, 115—117, 124—129 та ін.), продукція цього ремесла часів Київської Русі на території України вивчена недостатньо. Особливо це стосується хатнього начиння й інших дрібних речей, виявлених у виключних випадках, стосовно чого показові буквально кілька пам'яток: Київський Поділ (Гупало, Толочко 1975, рис. 20—24; Гупало 1981, с. 319—325; Сагайдак 1991, табл. XVI—XXII), Чернігів (Моця, Казаков 2011, с. 148, 149, 161), Звенигород (Свешніков 1987, с. 19—20; Свешніков 1988, с. 147), Воїнь (Довженок та ін. 1966; Сергєєва 2011; 2013; 2015, с. 9—37), Колодяжин (Сергєєва 2011а). На інших пунктах, де зафіксовані залишки дерев'яних предметів, вони, як правило, збереглися в обвугленому вигляді, та й у розпорядженні дослідників потрапляють, зазвичай, їх дрібні частини, які здаються просто вуглинами, що зумовлює недостатньо уважне ставлення до цих знахідок. Але ретельне вивчення фрагментів дозволяє ідентифікувати ті чи інші вироби, а у деяких випадках дає змогу здійснити їх принаймні

графічну реконструкцію. Означені речі репрезентує і один із комплексів, вивчений у Софіївській Борщагівці¹.

Основні дані щодо вказаної пам'ятки вже наведено (Готун 2008), тому у цій публікації дуже коротко зупинимось на етапах її вивчення. Пункт біля Окружної дороги відкритий В.Д. Дяденком у 1956 р. (Древнерусские... 1984, с. 48) і обстежений О.В. Серовим у 1983 р. (Серов 1983/41, с. 19).

У 1992—1993 рр. О.П. Моцею та І.А. Готуном на селищі проведено стаціонарні дослідження. Експедиціями під керівництвом О.П. Моці та П.М. Покаса пам'ятка вивчалась і в 1995 та 1997 рр. У результаті виявлено матеріали чорноліської, ранньоскіфської та підгірцівсько-милоградської археологічних культур, знахідки і об'єкти монгольсько-литовської доби і козацьких часів. У 1992 р. у зв'язку з проектуванням будівництва на правому березі на площі 1300 м² досліджено 61 об'єкт, зібрано репрезентативну колекцію знахідок підгірцівсько-милоградської археологічної культури, XIII—XIV та XVII—XVIII ст. У 1993 р. попередні роботи були продовжені: вивчено 13 об'єктів XIII—XIV та XVII—XVIII ст. на площі понад 200 м² (Моця та ін. 1993, с. 19; Готун та ін. 1997). Роботи початку 90-х років доповнили археологічними фактами аргументацію антипогодінської концепції. Це добре видно з простеженої на лівобережній та правобережній частині пам'ятки послідовної зміни матеріальної культури давньоруського часу знахідками наступних періодів (Готун, Моця 1993), причому поселення у Борщагівці може слугувати певним еталоном для півдня Русі загалом (Моця 1996).

У 1995 р. у зв'язку з будівництвом житлового масиву проведено роботи на протилежному березі річки. На площі 6600 м² досліджено житлову споруду, чотири ремісничих, промислових і господарсько-побутових будівлі, 59 ям, виявлено матеріали скіфського та давньоруського періодів (Покас, Осадчий 1995/21; Осадчий, Філюк 1999).

У 1997 р. у зв'язку із проектуванням забудови тут обстежено ділянку площею понад 6,25 га. Відкрито 200 м², уточнено територію поселення, локалізовано розповсюдження культурного шару, зібрано матеріали доби бронзи, раннього залізного віку, кінця I тис. та XI—XII ст.

¹ Маючи нагоду, автори вважають своїм приємним обов'язком висловити щиру вдячність О.М. Казимиру за можливість скористатись неопублікованими матеріалами.

(Моця та ін. 1998). У тому ж сезоні проведено дослідження у північній частині мису, під час яких відкрито 128 м², виявлено доволі цікаві матеріали давньоруського часу (Осадчий, Філюк 1997/112).

З 2007 р. між Інститутом археології та сільською радою Софіївської Борщагівки розпочато співпрацю у вивченні старожитностей цієї території та популяризації знань про минуле села серед широкого загалу. Північною експедицією Інституту, яка втілює даний проект, станом на 2015 р. повністю досліджено дві ділянки площею понад 0,15 га, чотири ділянки площею 0,10 га й одну ділянку площею понад 0,19 га (з урахуванням розкопок території підведення комунікацій), триває робота на інших. У результаті зафіксовано матеріали доби мезо-неоліту, середньодніпровської культури шнурової кераміки, софіївського типу трипільської культури, білогрудівської та підгірцівсько-милоградської культур, слов'янського населення другої половини I тис., часів Київської Русі та українського козацтва. Досліджено низку об'єктів житлового та побутово-господарського призначення, зокрема — житлові комплекси періоду монголо-татарської навали. Зібрано представницьку колекцію предметів озброєння та спорядження бойового коня, прикрас і деталей костюма, речей побутового використання, посуду, зокрема — довізного з причорноморського регіону, полив'яного тощо. Отримані дані надзвичайно суттєві для вивчення господарства і побуту давньої людності, висвітлюють маловідомі сторінки життя населення (Готун 2009; Казимір, Готун 2011; Казимір та ін. 2011; 2013; 2014).

Серед досліджених на поселенні споруд привертає увагу об'єкт 18, ідентифікований як житло давньоруської доби (Казимір, Готун 2011, с. 165, 166). Отримані при його вивченні доволі специфічні знахідки дозволяють простежити деякі археологічно малоуловимі риси народного побуту, тому на характеристиці цього комплексу варто зупинитись детальніше.

Споруда зафіксована у вигляді прямокутника зі сторонами 4,5 × 3,8 м. Заповнення будівлі сильно пошкоджене перекопами; східна частина знищена практично повністю. Супіщані нашарування котловану споруди однорідні, темні, у придонній частині дещо світліші, заходили у материк до позначки 0,6 м. По всій їх товщі виявлені вуглини і фрагменти горілого дерева. Стінки рівні, прямовисні, дно пласке. У кутах, на 0,05—0,10 м від стін споруди розміщено дев'ять стовпових ям, у північному та

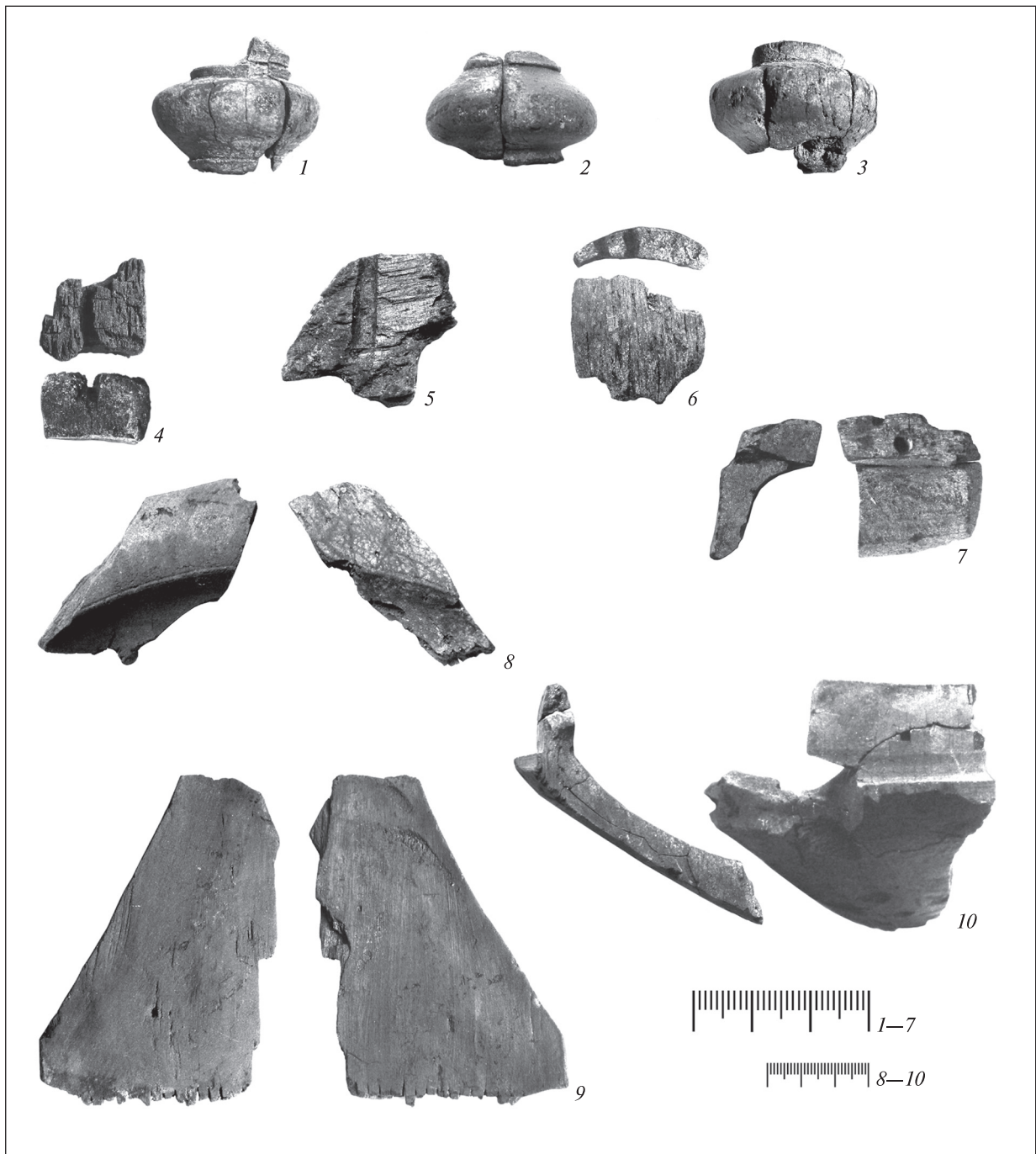

Рис. 1. Фрагменти точених деталей (1–3); невизначених виробів (4, 5); черпачка ложки (6); піддона точеної посудини (7); блюда (8); гребеня (9); посудини з ребром (10) з поселення в Софіївській Борщагівці

західному їх було по дві. Ще дві ями від стовпів виявлені біля північно-східної стіни приблизно на однаковій відстані одна від одної та від кутів. Їх діаметр та глибина дещо менші від решти. Відсутність додаткових заглиблень на північно-східному фасаді, менші розміри, орієнтація печі дозволяють вважати їх не залишками конструкції, обладнання вхідного блоку, а слідами нерухомих меблів. Про це свідчить наявність у прилеглий частині будівлі на 0,5–0,7 м від стінки у бік печі ще двох дещо глиб-

ших ям, впушених у долівку на 0,2–0,7 м і заповнених аналогічно до заповнення споруди. Не виключено, що вхід був у південно-східній стіні, ближче до східного кута, але значні пошкодження перекопами саме цієї ділянки не дозволяють робити беззастережні висновки.

Заповнення містило уламки гончарної кераміки початку XI ст., його середини та другої половини, зустрічались і типи з властивим XII — першій половині XIII ст. моделюванням, але їх кількість значно поступається матеріалу попе-

реднього періоду і може маркувати час не спорудження чи експлуатації об'єкта, а його засипки після припинення використання за призначенням. На рівні дна та в тілі опалювального пристрою зафіксовано переважно кераміку другої половини та кінця XI ст. і межі XI—XII ст. Крім уламків горщиків зібрано фрагменти глеків і мисок. Наявні денця з частиною тавра. Комплекс містить також уламки ліпного посуду доби пізнього Трипілля (софіївський тип), білогрудівської та підгірцівсько-милоградської культур, деякі — з наліпними валиками, перлинами. Крім окремих фрагментів зібрано неповний розвал горщика софіївського типу низьких пропорцій з дещо відігнутих назовні коротким вінцем і максимальним розширенням у верхній частині, в області плічка. Разом з керамічним матеріалом заповнення утримувало кістки тварин, птиці, печину. Заслужують на увагу горщик середини XI ст. з тавром із двох концентричних кіл, асиметричним чотирирядним врізаним лінійним орнаментом по плічку, неглибокими насічками ззовні по верхньому краю вінця; амфорка з відбитками нігтів, асиметричним врізаним орнаментом із 7—8 прямих ліній, рельєфними потовщеннями і врізаними хвилями на високій циліндричній горловині; неповний розвал ще одного горщика. Матеріал із заповнення, особливо пов'язаний зі спорудженням і експлуатацією будівлі (вмазаний в тіло печі, втоптаний у підлогу), вказує на побутування житла у другій половині XI ст.

Опалювальний пристрій досліджено у західному кутку. Глинобитна піч орієнтована челястями у напрямку ймовірного входу, на схід з незначним відхиленням на південний схід. Вона виявлена у вигляді шматків обпаленої, частково обпаленої та сирієї пластичної глини. Зі сходу від уцілілих залишків розчищено масив глини, підстелений 5-сантиметровим шаром попелу і золи. У північній частині на глиняному пласті потужністю 0,35 м виявлено твердий глиняний моноліт. Споруда зведена на материку, підквадратна у плані, з довжиною сторін 1,45—1,50 м. Її верхня частина майже повністю зруйнована, пересипаний аналогічним основному заповненню будівлі шаром внутрішній об'єм складений шматками склепіння. Нижче зафіксований чотиришаровий черинь потужністю кожного пласта 0,10—0,15 м. До трьох верхніх включені уламки посуду, що маркують період спорудження печі, причому у другому кераміка залягає у вигляді суцільного замощення. Звідси реставровано посудину з широко розхиленими вінцями, вузькою ший-

кою, сімома врізаними лініями по шийці та горщик, таврований двома концентричними колами. Простежені частини опалювального пристрою, що взаємодіяли з високими температурами. Це пропечені на 0,05—0,08 м темно-помаранчеві внутрішні стінки і черинь. Тіло печі складене пластичною глиною гірничного кольору, яка місцями теж несе сліди дії високих температур, що може свідчити про пожежу в будинку. На користь цього припущення вказують і вуглики, сажа, шматки обвугленого дерева, обпаленої обмазки стін у товщі нашарувань. У завалі печі зібрано уламки глиняної жаровні з бортиком висотою 6,0—8,0 см і товщиною 7,0—11 см. Деякі з фрагментів у нижній частині мають перехід на вертикальні стінки, що вказує на монолітний зв'язок пристрою зі склепінням опалювальної споруди.

У заглибленій частині будівлі зібрані шиферне *пряслище*, 10 уламків *жорен* із діатоміту (?), залізна *накладка*, 2 *цвяхи*, фрагмент *окуття*, уламки 2 *пластин*, неатрибутований предмет, кістяний виріб, фрагмент гранітного *розтиральника*, ймовірно перевідкладеного із більш ранніх нашарувань. На окрему увагу заслуговує виявлений у товщі череня печі стрижневий *гудзик* з рогу оленя (тут і далі визначення О.П. Журавльова) у формі балясинки. У той час, як знайдена теж у тілі опалювальної споруди *проколка* з ребра дрібного копитного могла потрапити до нашарувань випадково, то означений досить виразний виріб у центрі печі справляє враження поміщеного спеціально. Ще один фрагмент діатомітових (?) *жорен* виявлений у перекопі. Не виключено, що до будівлі належали і знахідки, зафіксовані поруч її заглибленої частини.

Крім обгорілих залишків конструкції споруди у її заповненні зібрані також фрагменти виготовленого з дерева хатнього начиння. Серед них можна назвати невеликі точені деталі зонної форми, рештки різьбленого і точеного посуду, частину гребеня, а також фрагменти невизначених предметів. На їх описі варто зупинитись детальніше.

Точені деталі у колекції представлені трьома екземплярами. Перший сягає максимального діаметру 30 мм за висоти 27 мм; на його шийці наявна виконана різцем борозенка прямокутного перетину. Форма останньої вказує на використання інструмента з прямим пласким лезом. Найбільший діаметр двох інших також складає 30 мм, висота становить 18 і 20 мм. Вироби виготовлені з клена, мають зонну форму і рельєфні манжети (рис. 1, 1—3; 2, 7—9).

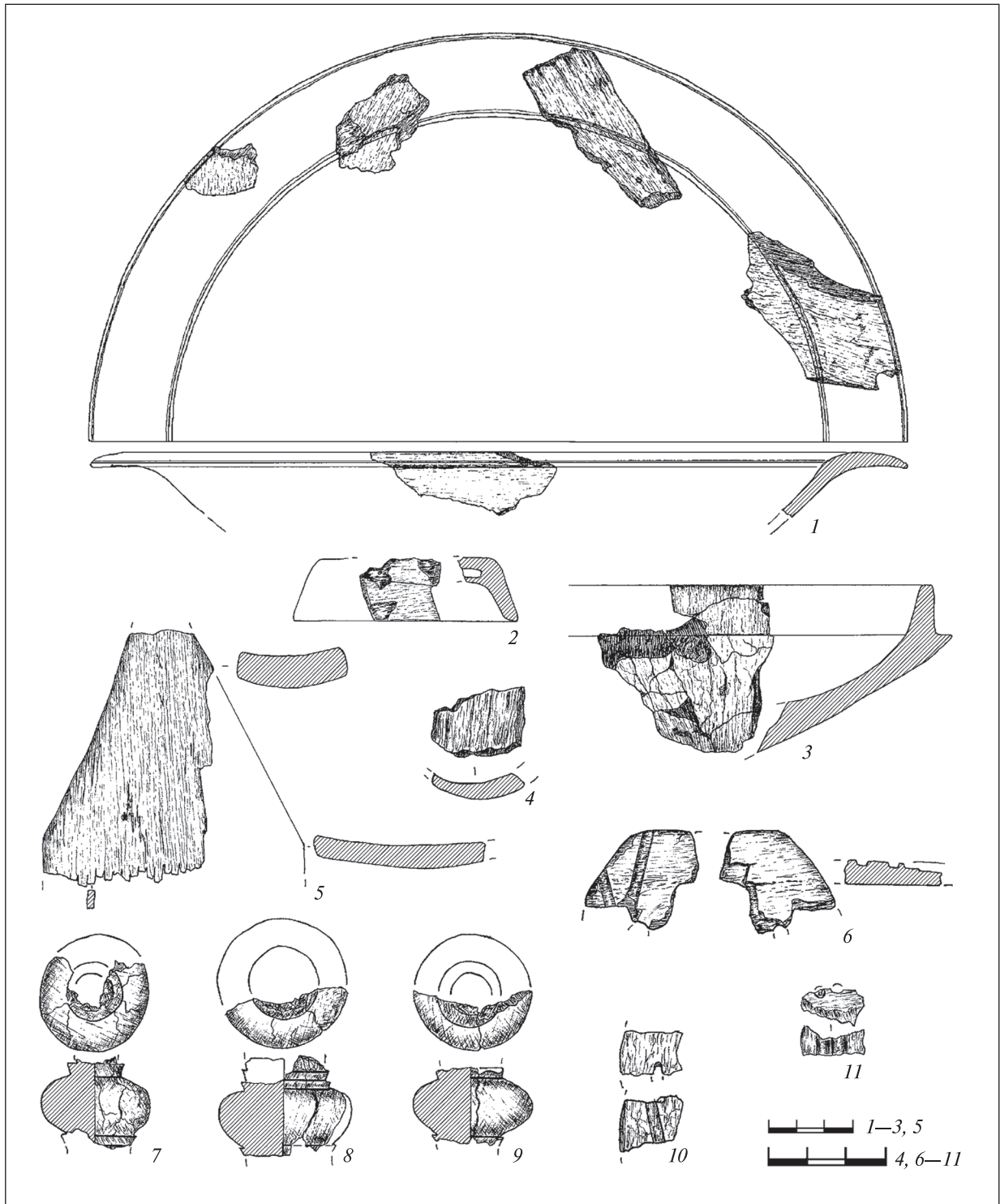

Рис. 2. Уламки обгорілих дерев'яних виробів з пам'ятки: 1 — частини блюда; 2 — фрагмент піддона; 3 — частина посудини з ребром під вінцем; 4 — фрагмент черпачка ложки (?); 5 — частина гребеня; 6, 10, 11 — фрагменти функціонально неідентифікованих виробів; 7–9 — точені деталі

Один з торців цих знахідок у всіх випадках сформований остаточно, що дозволяє вважати їх завершеннями якихось складних виробів. Найімовірніше, це деталі фігурних балясинок. Аналогії їм відомі в Києві (Богусевич 1954, с. 47–48) і Чучині (Сергеева 2010, рис. 2, 6, 7, 9) серед матеріалів, що да-

товані періодом не раніше другої половини XII ст. Вироби з Чучина, за спостереженням М.С. Сергеевої, теж виготовлені з кленової деревини. Такої ж форми балясинка з поєднаних деталей виявлена і у Новгороді (Колчин 1971, с. 29; табл. 20, 5, 7), де віднесена до кінця XI ст.

Незначні розміри знахідок залишають сумнівним їх використання як елементів декору предметів інтер'єру, зокрема умеблювання, хоча й не виключають його, оскільки прикрашені баясинками елітні меблі відомі з образотворчих джерел і північноєвропейських аналогій XII—XIII ст. Водночас, можлива ідентифікація описаних предметів з ручками дерев'яних кришок. Керамічних знахідок цього призначення, зазвичай, статистично значно менше, ніж самих посудин і на ймовірність використання з цією метою саме дерев'яних виробів вказувалось не раз. З технологічного боку процес виробництва таких дрібних точених виробів був практично ідентичним виготовленню значних архітектурних деталей.

Дерев'яний *посуд* серед знахідок з поселення у Софіївській Борщагівці репрезентований залишками переважно точених предметів, а саме блюда та глибокої чаші, а також дрібними частинами інших посудин, зокрема кільцевим піддоном і невеличким фрагментом вінця. До колекції також увійшов уламок невеличкої різьбленої посудинки, ймовірно, черпачка ложки.

Блюда представлене двома фрагментами вінець. Приблизний діаметр виробу по ребру складає близько 12 см, отже розмір блюда міг сягати 18 см. По вінцях посудина орнаментована тонкою врізаною одинарною лінією, виконаною вістрям токарного різця під час виготовлення (рис. 1, 8; 2, 1). Виточений виріб з кленової деревини. Описане блюдо за формою і розмірами нагадує блюда 1-го типу за класифікацією Б.О. Колчина. Такі посудини мали невеликі (близько 25 см) розміри, відігнуті вінця і високі піддони. У Новгороді вони побутують протягом XI—XIV ст. (Колчин 1968, с. 35, рис. 25). Блюда з такими формами вінець траплялися й на інших пам'ятках, зокрема у Воїні (Сергеева 2011, рис. 1, 1—3, 5). Тут цей посуд пов'язаний переважно з комплексами XII ст.

У *посудини з непрофільованим вінцем і яскраво вираженим ребром по плічках* висота шийки становить 20 мм; товщина на рівні вінця складає 5,0 мм, а до дна вона збільшується до 11 мм (рис. 1, 10; 2, 3). Деревина виробу теж визначена як кленова. Серед новгородських матеріалів, що дають найбільшу кількість аналогій, відомі посудини з непрофільованими вінцями і вираженим ребром. Всі вони мали кришки, власне призначенням ребра й було тримати кришку (Колчин 1968, табл. 17, 11—14). Попередня інтерпретація фрагмента посудини з Софійської Борщагівки, надана у звіті, репрезентує його саме як рештки кришки, проте, врахо-

вуючи новгородські аналогії, більш слушним, судячи з профілю, буде трактування знахідки як верхньої частини посудини з ребром під кришку (рис. 3).

Точеній посудині належить *невисокий кільцевий піддон*. Його висота становить 23 мм, товщина в нижній частині — 4,0 мм (рис. 1, 7; 2, 2). На внутрішньому зламі наявний невеликий конічний отвір діаметром 3 мм (слід ремонту?). Виріб неорнаментований, деревина — клен. Не виключено, що він був частиною одного з описаних вище предметів, водночас невисокі кільцеві піддони могли належати посуду різних типів і були розповсюджені у просторі й часі. Тому ідентифікація описаного екземпляра з певною конкретною посудиною досить проблематична.

Дрібні фрагменти точеного посуду представляють 6 уламків виробів з клена від 4,0 до 6,0 мм завтовшки, товщина одного екземпляра сягає 10 мм. Одна знахідка репрезентує вінце посудинки з опуклим бочком, інші — фрагменти стінок (рис. 2, 11). Вказане вінце дозволяє виділити у комплексі третю точену кленову посудину. Приналежність стінок, принаймні однієї з них, до описаних виробів досить ймовірна. Ще два виявлені у складі комплексу дрібні фрагменти стінок точеного посуду виготовлені з ясеня. Їх товщина становить 4,0 і 5,0 мм.

Фрагмент *невеличкої різьбленої посудинки* ймовірно був, як вказано, черпачком ложки. Товщина знахідки сягає максимального показника близько 6,0 мм і зменшується у протилежному від краю напрямку (рис. 1, 6; 2, 4). Дерево — осика/тополя. Зазначимо, що серед найкраще вивчених з окресленого питання матеріалів Новгорода переважають ложки з клена, хоч є окремі екземпляри з деревини хвойних, дерев родини розових: горобини, груші, яблуні, а також з верби та ін. (Колчин 1968, табл. 1).

Гребінь зберігся фрагментарно, проте видно, що предмет був досить великим. Розміри уламка складають 91—98 × 66 × 6,0—9,0 мм, зубці у знаряддя обламані. На місці одного з них вціліла прорізана лінія, яка маркує межі пропилювання останніх і фіксує рівень зламу. Наявний короткий відрізок ледве прокреслений тонким вістрям, а значить заглиблення не виконувало декоративних функцій, як у виготовлених з дерева та рогу туалетних гребенів (рис. 1, 9; 2, 5). Описана знахідка виготовлена з берези. Такі інструменти використовували для чесання льону й коноплі. Техніка робіт полягала у розміщенні куделі на гребінь та розчісуванні її меншими гребінками (Филиппов 1913, с. 239). Виходячи

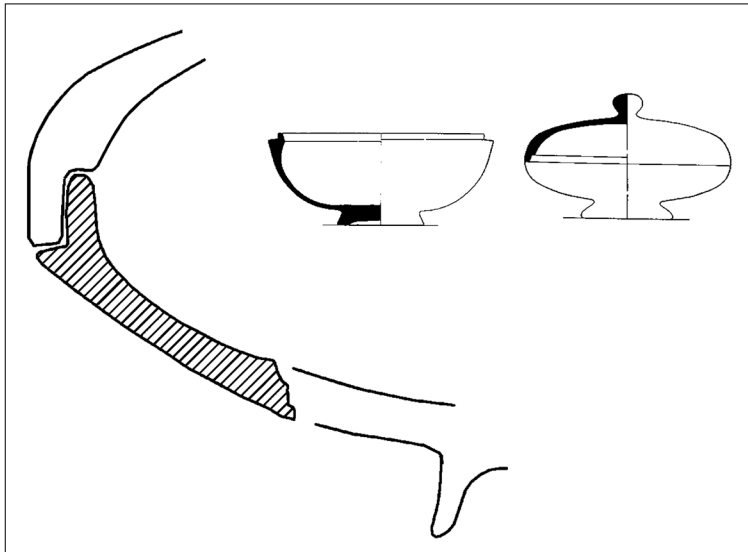

Рис. 3. Деталь профілю посудини з ребром та ймовірна схема влаштування точеного посуду з кришками

з розмірів, описану знахідку можна трактувати саме як основу для одягання куделі.

Фрагментів *невизначених виробів* нараховується два (рис. 1, 4, 5; 2, 6, 10). Перший із них — прямокутної форми, розміром $14 \times 2,0 \times 10$ мм. З одного боку на знахідці наявна борозенка прямокутного перетину шириною і глибиною 2,0 мм. Деревина, з якої виготовлено знахідку, — осика/тополя. Інший — частина стінки посудини (?) з неглибокою борозенкою на одній з площин. Товщина виробу складає 8,0 мм, заглиблення має ширину 4,0 мм і глибину 1,5 мм. Виготовлено виріб із клена. Обидві знахідки прикрашені доволі широкою борозенкою прямокутного перетину, що вказує на використання різця з широким пласким лезом. Аналогія цьому декору походить з Воїня, де велика товстостінна посудина оздоблена так само (Сергєєва 2013, рис. 6, 2; 2013а, рис. 3).

Виявлені вироби можна розглядати у межах традиційної давньоруської побутової культури, оскільки декоративні деталі у вигляді різьблених або точених фігурних стовпчиків за середньовіччя були досить поширеними. Всі зафіксовані на софіївсько-борщягівському селищі екземпляри дерев'яного посуду належать до столового, типового як для давньоруської так і загалом слов'янської (наприклад, Польща) традиції. Подібність демонструють не лише форми виробів, а й їх оздоблення врізаними паралельними лініями (Сергєєва 1998, с. 126).

Деревина, яку вдалося визначити, репрезентована місцевими породами: клен (*Acer* Sp.), ясен (*Fraxinus* Sp.), береза (*Betula* Sp.), осика/тополя (*Populus* Sp.).

Основним способом визначення археологічної деревини виступає вивчення її мікроструктури. Діагностичні ознаки різних порід дерева доволі докладно описані у спеціальній роботі В.Є. Віхрова (Вихров 1959). Саме цьому досліднику належать визначення дерев'яних знахідок Новгороду (Вихров, Колчин 1955; 1962; Вихров 1958; 1959а), що фактично поклало початок розробкам у цій галузі. Визначник В.Є. Віхрова для ідентифікації деревини отриманих вуглин використано й у цій публікації.

Сировина для виготовлення точеного посуду з Софіївської Борщягівки обмежена кленом та ясенном. Фахівці відзначали, що однорідна за своєю будовою деревина

клена має біле забарвлення з характерним шовковистим блиском, їй притаманні високі фізико-механічні властивості, а також чудові технологічні якості: матеріал легко обробляється ріжучими інструментами з утворенням гладенької поверхні й прекрасно полірується. Деревина ясна міцна, тверда і в'язка, мало зношується, має дуже низьку водопроникність і також прекрасно полірується. Її текстура прикметна високими декоративними властивостями. Всі ці позитивні риси названих порід були відомі давньоруським майстрам. За даними розкопок Новгороду, різьблений посуд вони виготовляли переважно з клена, точений — з клена і ясена (Колчин 1968, табл. 1; Древняя... 1985, с. 255). У Середньому Подніпров'ї при застосуванні обох видів перевагу віддавали клену (Сергєєва 1998, с. 120). Наприклад, за матеріалами з Воїня встановлено, що з 33 визначених зразків точеного посуду основна частина зроблена саме з клена, а ясен використано у восьми випадках, що складає, відповідно, 75,8 і 24,2 %. Переважання клена відзначено і у Новгороді (Колчин 1968, табл. 1). Серед знахідок з Софіївської Борщягівки більшість екземплярів посудин теж належить клену. З нього виготовлені також точені «блясинки».

Використання осики для виробництва посуду відзначене набагато рідше. Поодинокі предмети з неї засвідчені у Новгороді (Колчин 1968, табл. 1).

Гребінь виготовлений із берези, що відповідає дещо пізнішим традиціям. Відомо, що ремісники-кустари й у XIX—XX ст. віддавали перевагу клену як матеріалу для гребенів,

проте, якщо останнього бракувало, користувалися саме березовою деревиною (Филипов 1913, с. 239).

Вироби репрезентовані продукцією різьбярів (посуд, гребінь) і токарів (посуд, деталі «блясинок»). При цьому переважають точені предмети, що свідчить про розвиток вказаного ремесла серед населення регіону. І якщо вироби спеціалізованої майстерні цього профілю могли бути довізними, адже пам'ятка відносно Києва та Білгорода розташована у межах відстані, яку фахівці вважають показником належності до інфраструктури міст (Сагайдак 1991, с. 120; Мовчан 1993, с. 5), то виявлений на селищі ложкоріз (Казимір та ін. 2013, с. 200) вказує на існування місцевого різьбярства. Суттєво, що такі інструменти відомі на багатьох давньоруських селищах. Показове у цьому розумінні багаточислове поселення між Ходосівкою та Лісниками, селища Шумлай, Автуничі, Ходосівка-Рославське, Колонщина, Григорівка, Ліскове та ін. (Шекун, Веремейчик 1999, с. 53; Село... 2003, с. 106, 108, 138, 139, рис. 34, 49; Готун та ін. 2004, с. 107, рис. 15, 10; 2010, с. 92, рис. 1; Петрашенко 2005, с. 79—81, рис. 40, 6—9; Петраускас 2006, с. 75). У останніх двох випадках, шоправда, дослідники віднесли предмети до токарних різців, які, на думку фахівців, від названих інструментів відрізняються довжиною і масивністю (Колчин 1959, с. 42).

Що стосується техніки декорування виробів з дерева, у тому числі й столового посуду, слід відзначити, що в основі їх оздоблення часто лежали формоутворюючі принципи (складне профілювання, наявність кільцевих піддонів тощо), а профілювання загалом було прикметною ознакою саме останнього. Водночас, зафіксована присутність і контурного орнаменту, яким могли прикрашати вироби будь-якого призначення. В таких випадках у оздобленні переважали прості композиції з однієї чи двох трьох паралельних врізаних ліній уздовж вінець або піддону (Сергеева 2013а, с. 34). Серед посуду з софіївсько-борщягівського поселення є приклади як формування (блюдо з профільованими вінцями, чаша), так і контурного орнаменту у вигляді врізаної лінії (блюдо). Більш рідкісним було прикрашання предметів широкими борозенками. Досі на території півдня Русі воно виявлене тільки на посудині з Воїня.

Один з невизначених фрагментів також може належати до посуду, хоча його незначні розміри не дають підстав для впевненого ототожнення.

Переважання лінійного оздоблення пояснює простота його нанесення. Контурний прямолінійний орнамент найкраще відповідає структурі вихідного матеріалу, а при токарній обробці таке декорування практично не потребувало додаткових зусиль: лінії створювали простим натиском робочої частини різця на поверхню, що обертається.

У естетичному оформленні давньоруських побутових предметів (посуд, гребені та ін.) простежено багато спільних рис. Ширше може йти про загальнослов'янські паралелі чи навіть спільні тенденції європейського середньовіччя. Так, схожі формоутворюючі та орнаментальні принципи оздоблення столового посуду демонструють польські матеріали (Bukowska-Gedigova, Gediga 1986, рис. 10, 2, 4; 12, 16; 30, 10; 59, 1; Barnycz-Gupieniec 1959, s. 17; Woźnicka 1961, tabl. VIII, 5, 7; IX, 1, 3; XI), але це питання перебуває за рамками даного дослідження і має стати темою окремої роботи.

Розглянуті матеріали самі по собі не можуть претендувати на певну сенсаційність. Використання сільським населенням тих чи інших виробів із дерева зрозуміле за паралелями з містами, за аналогіями з народознавчими даними та, з огляду на безсумнівну наявність відповідної сировини, просто з міркувань логіки. Тим не менше, деревообробну галузь на селі за винятком кількох виробів з автуницьких колодязя та кар'єрів-глинищ (Моця та ін. 2000, с. 110; 2000а, с. 108) фахівці донедавна характеризували переважно за знахідками відповідних знарядь (Археологія... 1986, с. 401; Козловський 1992, с. 35—38, 139, 140; Веремейчик 1994, с. 10; Село... 2003, с. 137—139; Петраускас 2006, с. 70—78 та ін.), а роль дерева у сільському побуті просто констатували як важливу (Давня... 2000, с. 422). Відтак, предмети із селища у Софіївській Борщягівці дозволили простежити маловідому і досить цікаву сторінку побутової культури жителів села півдня Русі. Слід сподіватись, що подальше накопичення подібних даних у перспективі дасть змогу поставити питання про перехід від розгляду номенклатури побутових речей до аналізу побуту як соціокультурного явища та реконструювати цю маловідому сторону життя народу.

- Археология Украинской ССР в 3 т. — Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды / В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др. — К., 1986.*
- Богусевич В.А.* Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. // *Археологія.* — 1954. — IX. — С. 42—53.
- Веремейчик О.М.* Сільські поселення в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра IX — першої половини XIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994.
- Вихров В.Е.* Использование древесины в древнем Новгороде // *Труды Института леса.* — 1958. — Т. 37. — С. 266—279.
- Вихров В.Е.* Диагностические признаки древесины главнейших лесохозяйственных и лесопромышленных пород СССР. — М., 1959.
- Вихров В.Е.* Некоторые наблюдения над стойкостью древесины из археологических раскопок // *СА.* — 1959а. — № 2. — С. 135—142.
- Вихров В.Е., Колчин Б.А.* Из истории торговли древнего Новгорода // *СА.* — 1955. — № 24. — С. 93—97.
- Вихров В.Е., Колчин Б.А.* Древесина в хозяйстве и быте древнего Новгорода // *Строение и физические свойства древесины.* — М., 1962. — С. 142—157 (*Труды института леса и древесины.* — Т. 51).
- Готун І.* Поселення на річці Борщагівка // *Про землю і про людей святошинських: Колективне дослідження.* — К., 2008. — С. 30—34.
- Готун І., Моця О.* З життя киян в часи Батия (новий археологічний факт) // *КС.* — 1993. — № 5. — С. 77—80.
- Готун І.А.* Новий етап досліджень старожитностей Софіївської Борщагівки // *АДУ 2009.* — К., 2009. — С. 30—32.
- Готун І.А. та ін.* Дослідження слов'яно-руського горизонту на багатошаровому поселенні поблизу с. Ходосівки // *АВУ 2002—2003 рр.* — К., 2004. — С. 105—110.
- Готун І.А. та ін.* Другий сезон охоронних досліджень поселення Софійська Борщагівка // *АДУ 1993 р.* — К., 1997. — С. 36—38.
- Готун І.А. та ін.* Третій сезон дослідження селища Ходосівка-Рославське // *АДУ 2009.* — К.; Луцьк, 2010. — С. 91—95.
- Гупало К.М., Толочко П.П.* Давньокіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // *Стародавній Київ.* — К., 1975. — С. 40—79.
- Гупало К.Н.* Обработка дерева, кости и камня // *Новое в археологии Киева.* — К., 1981. — С. 319—334.
- Гуревич А.Я.* Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. — М., 1970.
- Давня історія України.* — Т. 3. Слов'яно-руська доба / Ю.С. Асеев, В.Д. Баран, Я.В. Баран та ін. — К., 2000.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья / М.П. Кучера, О.В. Сухобоков, С.А. Беляева и др.* — К., 1984.
- Древняя Русь. Быт и культура / Д.А. Беленькая, Г.К. Вагнер, Е.В. Воробьева и др.* — М., 1997 (*Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах*).
- Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г.В. Борисевич, В.П. Даркевич, А.Н. Кирпичников и др.* — М., 1985 (*Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах*).
- Забелин И.Е.* Домашний быт русского народа в XVI и XVII столетиях. — Т. I. Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях. — Кн. 1. Государев двор, или дворец. — М., 1990 (*Литературно-исторический архив*).
- Казимір О.М., Готун І.А.* Охоронні дослідження у Софіївській Борщагівці // *АДУ 2010.* — К.; Полтава, 2011. — С. 165—167.
- Казимір О.М. та ін.* Продовження охоронних робіт у Софіївській Борщагівці // *АДУ.* — 2011. — К., 2012. — С. 234, 235.
- Казимір О.М. та ін.* Роботи Борщагівського загону Північної експедиції // *АДУ 2012.* — К.; Луцьк, 2013. — С. 200—203.
- Казимір О.М. та ін.* Пам'яткоохоронні розкопки у Софіївській Борщагівці // *АДУ 2013.* — К., 2014. — С. 151, 152.
- Козловський А.О.* Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992.
- Колчин Б.А.* Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (продукция, технология) // *Тр. Новгородской археологической экспедиции.* — М., 1959. — Т. II. — С. 7—119 (*МИА, № 65*).
- Колчин Б.А.* Новгородские древности. Деревянные изделия. — М., 1968. (*САИ.* — Вып. Е1—55).
- Колчин Б.А.* Новгородские древности. Резное дерево. — М., 1971 (*САИ.* — Вып. Е1—55).
- Мовчан І.І.* Давньокіївська околиця. — К., 1993.
- Моця О.П.* Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // *Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа.* — М., 1995. — С. 136—141 (*МАР.* — Вып. 2).
- Моця О., Казаков А.* Давньоруський Чернігів. — К., 2011.
- Моця О.П.* До проблеми заселення середньодніпровського регіону в XIII—XIV ст. // *Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: М-ли церковно-іст. конф.* — Чернігів, 1996. — С. 96, 97.
- Моця О.П.* Київська Русь: результати та перспективи досліджень // *УІЖ.* — 1996а. — № 4. — С. 41—49.

- Моця О.П. та ін. Дослідження багатожарового поселення біля с. Софіївська Борщагівка // АДУ 1992 р. — К., 1993. — С. 99—101.
- Моця О.П. та ін. До вивчення старожитностей Софіївської Борщагівки // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 36, 37.
- Моця О.П. та ін. Десятий сезон досліджень давньоруського селища Автуничі // АДУ 1994—1996 рр. — К., 2000. — С. 109, 110.
- Моця О.П. та ін. Дослідження поселення Автуничі у 1994 році // АДУ 1994—1996 рр. — К., 2000а. — С. 106—108.
- Осадчий Р., Філюк О. Поселення великокняжої доби XI—XIII ст. біля с. Софіївська Борщагівка на Київщині // ВА. — 1999. — № 1. — С. 95—98.
- Осадчий Р.М., Філюк О.В. Звіт «Охоронні дослідження багатожарового поселення біля с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. у 1997 р.» // НА ІА НАНУ. — № 1997/112.
- Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. — К., 2006.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005.
- Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури) / О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко та ін. — К., 1997.
- Покас П.М., Осадчий Р.М. Звіт про охоронно-рятувальні дослідження біля с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — №1995/21.
- Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. — К., 1991.
- Сванидзе А.А. Деревенские ремесла в средневековой Европе: Учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. «История». — М., 1985.
- Свешников И.К. Исследование пригорода древнерусского Звенигорода // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 2 — С. 142—147.
- Свешников І.К. Звенигород: Краєзнавчий нарис. — Львів, 1987.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С.О. Біляєва, О.М. Веремейчик, Г.О. Вознесенська та ін. — К., 2003.
- Сергеева М.С. К истории деревообработки в древнерусских городах лесостепного Поднепровья // Труды 6 Международ. конгресса славянской археологии. — М., 1997. — Т. 1. — С. 342—352.
- Сергеева М.С. Дерев'яний посуд з давньоруських міст Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 118—128.
- Сергеева М.С. К вопросу о художественной резьбе по дереву X—XIII веков на территории Среднего Поднепровья // Археологический альманах. — 2010. — № 21. — С. 396—403.
- Сергеева М.С. Дерев'яний столовий посуд з Воїнської Греблі // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2011. — Вип. 27. — С. 27—32.
- Сергеева М.С. Дерев'яні вироби повсякденного вжитку з Колодяжина // Археологія. — 2011а. — № 4. — С. 98—107.
- Сергеева М.С. Деревообробка у давньоруському місті Воїнь // Древности 2013. — Харьков, 2013. — С. 237—250.
- Сергеева М.С. До вивчення техніки орнаменталізації давньоруських дерев'яних виробів // Археологія. — 2013а. — № 2. — С. 34—42.
- Сергеева М.С. Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня. — К.; Харків, 2015.
- Серов О.В. Отчет об археологических разведках кружка Киевского Дворца пионеров и школьников им. Н. Островского в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — № 1983/41.
- Толочко П.П. Задачи историко-археологического изучения Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси: М-лы ист.-арх. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.», Чернигов, 26—28 сент. 1988 г. — К., 1990. — С. 3—6.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999.
- Bukowska-Gedigova J., Gediga B. Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986.
- Barnycz-Gupieniec R. Naczynia drewniane z Gdańska w X—XIII wieku. — Łódź, 1959.
- Woźnicka Z. Wyroby bednarskie i tokarskie średniowiecznego Miedzyrzecza. — Poznań, 1961.

Надійшла 16.05.2016

МАЛОИЗВЕСТНАЯ СТОРОНА ДРЕВНЕРУССКОГО КРЕСТЬЯНСКОГО БЫТА
(о деревянных изделиях из Софиевской Боршаговки)

Доказано, что для изучения особенностей развития средневековых обществ одних социально-экономических характеристик недостаточно и понимание жизненной модели населения указанного периода невозможно без раскрытия быта как феномена жизни и деятельности во внепроизводственной сфере. Археологические материалы периода Киевской Руси позволяют проследить некоторые специфические черты бытовой сферы, в основном по находкам соответствующих вещей. Изделия из дерева, широко распространенные в древнерусском быту, среди археологических артефактов юга Руси редко сохраняются из-за специфики сухого грунта. Основным источником для изучения деревообработки в регионе являются металлические артефакты, прежде всего инструментарий и металлические детали деревянных предметов.

Состояние источниковедческой базы вызвало внимание к каждому случаю фиксации археологического дерева. В этой связи следует обратить внимание на материалы из раскопок поселения в Софиевской Боршаговке возле Киева. Там в сгоревшем жилище второй половины XI в. найдены обугленные фрагментированные вещи: посуда, гребень, токарные изделия (предположительно части декоративных деталей домашней мебели, ручки крышек и т. п.), вероятно, черпачок ложки, а также другие вещи, функциональное определение которых невозможно из-за незначительных размеров обломков. Предметы изготовлены из клена, ясеня, березы и осины/тополя.

Накопление подобных фактов в перспективе позволит перейти от перечисления номенклатуры бытовых вещей к рассмотрению специфики быта как социокультурного явления.

I.A. Hotun, M.S. Serheyeva, M.O. Hun

LITTLE-KNOWN ASPECT OF ANCIENT RUS PEASANT EVERYDAY LIFE
(about woodwork from Sophiyivska Borshchahivka)

It is proved that solely socio-economic description is not enough for study of features of mediaeval societies and it is impossible to understand the population's mode of life of this period without treating everyday life as a phenomenon of activity in the non-productive sphere. Archaeological materials of the Kyiv Rus period allow tracing certain specific features of everyday life mainly by the findings of relevant items. Woodwork, which was widespread in Ancient Rus everyday life, is rarely preserved among the archaeological artefacts of South Rus because of the peculiarity of dry soil. The main source for the study of woodwork in this region are artefacts made of metal, mainly tools and metal parts of wooden objects.

The source base condition raised attention to each case of record of archaeological wood. Thereby, an attention should be paid to the materials from the excavations at Sophiyivska Borshchahivka settlement near Kyiv. There, in the burned dwelling dated to the second half of the 11th century, the following fragmented charred wooden objects were found: dishes, a comb, turned items (supposedly decorative parts of house furnishing or handles of covers, etc.), probably a shovel of a spoon, and also other things, the functional definition of which is impossible because of debris' small size. Objects were made of maple, ash, birch, and aspen / poplar.

Further accumulation of such facts will allow in future to pass from listing the range of household items to the discussion of peculiarities of everyday life as a social and cultural phenomenon.